

Onder de titel Metamorfoze geeft het Bureau voor Conservering van Bibliotheekmateriaal, ondergebracht bij de Koninklijke Bibliotheek, uitvoering aan het Nationaal Programma voor Conservering van Bibliotheekmateriaal, een initiatief van het Ministerie van OCenW.

in dit nummer:

- 1
Oud geld
Wat is er met onze bankbiljetten gebeurd?
- 2
Metamorfozen
Metamorfose van Rein Blijstra
- 3
De cirkel is rond
Van behoud tot toegankelijkheid
- 4
De Beoordelingscommissie van Metamorfoze stelt zich voor
Paul Hoftijzer
- 5
Nynke van Hichtum: tweemaal verfilmd
Metamorfoze in het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum
- 6
Tibetaanse blokdrukken en manuscripten in Leiden
De Johan van Manen collectie verfilmd
- 7
Over conserveren gesproken
Inktvraat in collecties en archieven
- 8
Snippers

Redactie

Chantal Keijsper, Henriëtte Reerink, Dennis Schouten
met bijdragen van:

Dory Heilijgers, Paul Hoftijzer en Jelle Krol

Metamorfoze Nieuws

ISSN 1387-084x, verschijnt 3x per jaar

Koninklijke Bibliotheek

Prins Willem-Alexanderhof 5

Postbus 90407, 2509 LK Den Haag

Tel. 070-3140439/ 3140373, fax 070-314 0427

e-mail metamorfoze@kb.nl

Ook Metamorfoze nieuws opent 2002 met de komst van de Euro en gaat in op het behoud van onze oude bankbiljetten. Verder is er aandacht voor een Leidse collectie Tibetaanse teksten en het privé-archief van de schrijfster van Afke's tential. Paul Hoftijzer benadrukt als lid van de Beoordelingscommissie van Metamorfoze het belang van het behoud van het origineel. Tot slot de laatste ontwikkelingen op het gebied van preservation en access, de inktvraatproblematiek en de metamorfose van een buitenaards wezen na een bezoek aan een Nederlandse bibliotheek.

Oud geld

Wat is er met onze bankbiljetten gebeurd?

Op 1 januari 2002 ging Nederland massaal naar de pinautomaten om de eerste geldtransactie van het nieuwe jaar in Euro's te laten uitkeren. De grootschalige publiciteitscampagne had gewerkt. Niet alleen stond Nederland positief tegenover de komst van de Euro, ook had het merendeel van de bevolking vóór de jaarwisseling al zijn laatste oude munten en biljetten uitgegeven. De 'Rooie rug', de 'Snip', het 'Geeltje'... wat is er met ons oude geld gebeurd?

Een lange geschiedenis

Het eerste Nederlandse bankbiljet kwam in 1814 in gebruik. Dit biljet werd het 'Roodborstje' gedoopt, maar leek nog weinig op het latere papieren geld. Het was een soort formulier waarop nummering, waarde, datum en handtekening met de hand dienden te worden ingevuld. Aan de typografische vormgeving was nog geen aandacht besteed. Wel was er al een aantal kenmerken aan het biljet toegevoegd die het tegen namaak moesten beschermen. De Nederlandsche Bank had drukkerij en lettergieterij Joh. Enschedé en Zonen uitgekoo-

zen om dit (en ook het latere) bankpapier te gaan drukken. Deze firma had ruime ervaring met het drukken van ander waardepapier en had door zijn lange geschiedenis een grote verscheidenheid aan drukmateriaal in huis. De vele oude loden letters, randen en andere versierselen die alleen nog bij de firma Enschedé aanwezig waren, moesten samen met de guilloche (het getekende spirogram) en het watermerk het namaken van bankbiljetten tegengaan. Maar dat gebeurde desondanks toch. In de jaren dertig van de negentiende eeuw werden voor het eerst vervalsingen ontdekt.

Voor- en achterzijde van een niet uitgevoerd ontwerp van Eschers bankbiljet met portret van Christiaan Huygens. Collectie: Museum Enschedé
Foto: Koninklijke Bibliotheek

De opvolger van de Euro? Demonstratiemodel van een kunststof wereldbankbiljet met de nieuwste

beveiligingstechnieken. Collectie: Museum Enschedé Foto: Koninklijke Bibliotheek

geacht.', was de mening van Enschedé over Eschers ontwerpen en geen van diens schetsen werd gehonoreerd.

Eschers ontwerpen

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw ging vormgeving een rol spelen en werden ontwerpers betrokken bij het maken van bankbiljetten. Vele bekende Nederlandse kunstenaars zoals Lion Cachet, Oxenaar en Drupsteen hebben bankbiljetten ontworpen, maar lang niet alle ontwerpen zijn ook uitgevoerd. Een aantal malen schreef De Nederlandsche Bank een prijsvraag waar bekende en minder bekende kunstenaars aan mee deden. Zo stuurde M.C. Escher in 1950 schetsontwerpen in voor biljetten van fl. 10, fl. 25 en fl. 100. 'In het algemeen worden de ontwerpen te overladen

Versnipperd en verzameld

Voor de productie van bankbiljetten werd er wordt gestreefd naar de beste papierkwaliteit. Het papier is gemaakt van een lignine-vrije celstof waar katoenvezels aan worden toegevoegd om het papier extra kwaliteit te geven; bankpapier mag immers niet snel slijten. Toch kan de veroudering van het papier niet worden gestopt. Oude bankbiljetten worden direct vernietigd in de papierversnipperaar. Gelukkig worden er exemplaren van nagenoeg alle bankbiljetten verzameld en goed bewaard. Museum Enschedé in Haarlem bezit een welhaast complete verzameling, waarin ook (uitgevoerde én niet-uitge-

Geraadpleegde literatuur:
Jaap Bolten, *Het Nederlandse bankbiljet 1814-2002. Vormgeving en ontwikkeling*. Tweede, herziene en vermeederde druk, Amsterdam, 1999.
Innovatie als traditie. Uitgave van Joh. Enschedé in de uitgavenreeks *Enz*.

voerde) ontwerpen, drukproeven, drukmateriaal en correspondentie tussen Enschedé en diverse kunstenaars aanwezig zijn. Verder beheren De Nederlandsche Bank en het Koninklijk Penningenkabinet in Leiden een grote verzameling bankbiljetten.

Papieren of kunststof erfgoed?

Er wordt op dit moment geëxperimenteerd met kunststof 'papier' voor bankbiljetten dat naar verwachting een grotere garantie tegen vervalsing kan leveren en dat een duurzamer materiaal is dan papieren geld. In Australië en Roemenië is kunststof geld al in gebruik. Een portemonnee plastic Euro-biljetten, dat wordt waarschijnlijk wél even wennen.

Chantal Keijsper
Met dank aan Johan de Zoete

Metamorfozen

Metamorfose van Rein Blijstra

De Melkwegraad zendt Der-Kol-Tes van de planeet Asqor naar de Aarde om te onderzoeken of de mensheid voldoende ontwikkeld is voor opname in de Melkweg-gemeenschap. Dat biedt de nodige voordelen, bijvoorbeeld onsterfelijkheid en de mogelijkheid tot interstellaire reizen. De buitenaardse onderzoeker landt 's nachts met zijn vliegende schotel op het Noordzeestrand en neemt een menselijke gedaante aan. Aldus gaat hij op weg naar Amsterdam, gewapend met de nodige kennis over de Aardse beschaving na veelvuldige bestudering van Aardse televisieprogramma's. Hij noemt zich Horace Linton en doet zich

voor als een Amerikaanse fysicus. In de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, 'waar iedereen nogal in zichzelf gekeerd op zoek naar zijn eigen steen der wijzen rondloopt', ontmoet hij het meisje Melissa. Het onvermijdelijke gebeurt: de geslachtloze Der-Kol-Tes wordt als Horace Linton verliefd. Op een zeker moment besluit hij Melissa te vragen wat zij ervan zou vinden onsterfelijk te worden en naar de sterren te kunnen reizen, en hij onthult zijn ware aard en missie. Melissa wil niets meer met de buitenaardse 'griezel' te maken hebben. Maar door zijn liefde voor haar verandert Der-Kol-Tes echter steeds meer in een mens en

als hij tenslotte besluit ook zijn onsterfelijkheid op te geven, accepteert Melissa hem. Deze korte novelle van Blijstra (1901-1975) uit 1968 is geen literair hoogstandje. Toch zitten er wel aardige elementen in die wat zeggen over de tijd waarin het boek verscheen. Over het seksuele gedrag van de mensen is Der-Kol-Tes bijvoorbeeld vooraf niet zoveel te weten gekomen, omdat daar op televisie geen aandacht aan wordt besteed. Wat dat betreft zou hij nu veel beter voorbereid zijn geweest...

Dennis Schouten

Titelblad van R. Blijstra, *Metamorfose* (Amsterdam, 1968). Collectie en foto: Koninklijke Bibliotheek

De cirkel rond

Van behoud tot toegankelijkheid

Microverfilming is nog steeds de beproefde methode om de inhoud van gedrukte en geschreven collecties voor de toekomst te bewaren. Waar duurzaamheid van microfilms op lange termijn gegarandeerd kan worden, geldt dat op dit moment nog niet voor digitale bestanden. Standaarden veranderen voortdurend, evenals soft- en hardware. Hierdoor moet digitaal materiaal om de zoveel jaar geüpdate worden. Dit vergt veel onderhoud en brengt zoveel onzekere factoren voor de toekomst met zich mee dat Metamorfoze vooralsnog kiest voor de microfilm als substituut van het origineel. De gebruiksvriendelijkheid en brede toegankelijkheid van gedigitaliseerde collecties blijft echter onovertroffen. Daarom heeft Metamorfoze ook geld beschikbaar voor het digitaliseren van collecties die in een eerder stadium verfilmd zijn. Daarnaast wordt er onderzoek naar digitalisering verricht.

Preservation en access

Gedigitaliseerde Metamorfoze collecties zullen centraal via het nationale digitaliseringsprogramma Het Geheugen van Nederland beschikbaar worden gesteld en kunnen daarnaast lokaal door de beheerders worden geplaatst. Deze samenwerking tussen Metamorfoze, dat zich richt op het papieren erfgoed uit de periode 1840-1950 en Het Geheugen van Nederland, dat

alle eeuwen beslaat en zich ook op museale collecties richt, bevordert een brede virtuele beschikbaarstelling van ons nationaal cultureel erfgoed. *Preservation* en *access* raken door de technologische ontwikkelingen nauwer met elkaar verbonden. Door middel van conservering en verfilming blijven originele collecties voor de toekomst behouden, de digitalisering zorgt vervolgens voor een brede toegankelijkheid van het geconserveerde materiaal via Internet. Vooralsnog is de volgorde van dit procédé eerst verfilmen en daarna (vanaf de microfilms) digitaliseren. Momenteel werken diverse verfilmings- en scanbedrijven ook aan de verbetering van de zgn. *COM*-methode (computer output microfilm) waarbij dit proces wordt omgekeerd: eerst digitaliseren waarna de scans worden omgezet in microfilmbeeldjes.

Digitale Metamorfoze Collecties

Vorig jaar zijn projecten gestart voor digitalisering van eerder verfilmde collecties. Het Theater Instituut Nederland zal zijn collectie 'het Theaterlied' dit jaar laten scannen en daarbij 100 cabaretliedjes digitaal opnemen. De gescande bladmuziek, liedteksten, kleurenillustraties, foto's van cabaretiers en digitale muziek zullen volgend jaar integraal op de website van Het Geheugen van Nederland te zien én horen zijn. Ook het Nederlandse Muziek Instituut zal dan zijn collectie 'Diepenbrock' presenteren.

Aan de lus van lijn 2. Woorden en muziek van J.P.J.H. Clinge Doorenbos. Amsterdam [1917]. Uit de collectie 'het Theaterlied' van het Theater Instituut Nederland, Amsterdam.

Via Het Geheugen zal de liefhebber de uiteindelijke versies van handgeschreven muziekpartituren van deze Nederlandse componist (1862-1921) kunnen raadplegen, zijn muziek kunnen beluisteren en foto's en recensies kunnen bekijken van Diepenbrocks optredens als dirigent in het Amsterdamse Concertgebouw. Beide zijn muziekcollecties die optimaal gebruik kunnen maken van de veelzijdige mogelijkheden die Internet biedt. De komende jaren zullen meer verfilmde collecties voor digitalisering in aanmerking komen. Het zou mooi zijn als de manuscripten van de belangrijkste negentiende- en twintigste-eeuwse literaire teksten binnen handbereik op Internet te vinden zijn, alsof de auteurs hun pennenvruchten daar net hebben achtergelaten. Ook verfilmde kinderboekencollecties komen aan bod. De collectie Nynke van Hichtum die nu wordt verfilmd (zie elders in dit nummer), zal volgend jaar waarschijnlijk via Het Geheugen te zien zijn. Haar brieven, manuscripten, familiefoto's met haar man Pieter Jelles Troelstra en het jeugdboek *Afke's tiental* met illustraties van Cornelis Jetses geven bij elkaar een interessant beeld van deze geliefde Friese schrijfster en de tijd waarin ze leefde.

Partituur van Alphonse Diepenbrock uit de gelijknamige collectie van het Nederlands Muziek Instituut, Den Haag.

Verfilmde kranten digitaal

In *Metamorfoze* is een grootschalig verfilmingsproject van landelijke dagbladen uitgevoerd (zie *Metamorfoze Nieuws* 12). Van drie van die dagbladen, *Het Vaderland*, *Het Centrum* en de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, zijn 150.000 pagina's uit de periode 1920-1929 gescand vanaf de microfilms. Via Internet kan er in deze digitale krantenopnamen worden gebladerd, ook kan er op verschijningsdatum worden gezocht (www.kb.nl/kranten). Onlangs is een vervolgproject gestart waarbij drie kranten uit de periode 1910-1919 worden gescand vanaf de eerder gemaakte *Metamorfoze* microfilms. In dit nieuwe project is tevens

geld gereserveerd voor OCR (optical character recognition), indexering en ontsluiting op artikelniveau van jaargang 1917. Zo zal straks op de website van Het Geheugen verrijkt gezocht kunnen worden in oude krantenartikelen. Met een druk op de knop kan men een indruk krijgen hoe er destijds binnen de verschillende maatschappelijke stromingen werd gedacht over belangrijke (inter)nationale gebeurtenissen als de Russische revolutie, de terechtstelling van Mata Hari in Parijs, het Amsterdamse aardappeloproer en de tweede Elfstedentocht.

Henriëtte Reerink

Metamorfoze-rapporten over digitaliseren zijn: A. Ligthart. *Digitalisering van microvormen* [1]. *Onderzoek naar de verschillende aspecten van de conversie van microvormen naar een digitale omgeving: een omgevingsverkenning*. Den Haag 1999. (Metamorfoze-publicatie:3). P. Alkhoven en T. Thijs. *Digitalisering van microvormen 2. Een vergelijkend onderzoek bij bedrijven*. Den Haag 2000. (Metamorfoze-publicatie: 7). P. Alkhoven, D. Schouten. *Digitalisering van kleurenmicrofilms*. In voorbereiding.

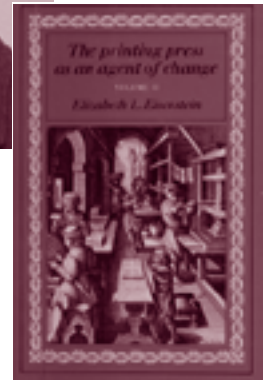
Het Geheugen van Nederland is een grootschalig, sectoroverschrijdend, door OCenW gesubsidieerd landelijk digitaliseringsprogramma van de Koninklijke Bibliotheek, dat beoogt de digitale toegankelijkheid van collecties van verschillende erfgoedinstellingen te realiseren (www.geheugenvannederland.nl). In het volgende nummer van *Metamorfoze Nieuws* zal een bijdrage aan Het Geheugen van Nederland worden gewijd.

De Beoordelingscommissie van *Metamorfoze* stelt zich voor

Deze aflevering: Paul Hoftijzer

Boeken, kranten, tijdschriften, het zijn voor ons allemaal zulke vanzelfsprekende, alledaagse objecten dat we nauwelijks nog stilstaan bij de enorme betekenis van het gedrukte woord als communicatiemedium. Wat die betekenis is geweest tijdens de eerste eeuwen na de uitvinding van de boekdrukkunst (c. 1450), is beschreven door de Amerikaanse historica Elizabeth Eisenstein in *The printing press as an agent of change* uit 1979. Zij laat in deze studie zien hoe dankzij de drukpers kennis en ideeën veel beter dan ooit tevoren konden worden behouden, verspreid en verifieerbaar gemaakt. Ik las dit boek tijdens mijn geschiedenisstudie in Leiden en raakte er zo door geboeid dat ik besloot van de boekgeschiedenis mijn vak te maken. Sedert 1982 ben ik werkzaam als boekhistoricus aan de Leidse Universiteit. In 1992 ben ik benoemd tot bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het boek aan de Universiteit van Amsterdam vanwege de Dr. P.A. Tiele Stichting, een leerstoel die overigens binnenkort naar mijn Leidse *alma mater* zal verhuizen. Boekhistorici houden zich bezig met alle aspecten

van de boekenwereld, zoals de drukkerij en uitgeverij, de boekhandel en het lezen en verzamelen van boeken. De laatste jaren ben ik meer en meer geïnteresseerd geraakt in de wisselwerking tussen vorm en inhoud van gedrukte teksten en hoe lezers daar op reageren. In mijn onderwijs probeer ik studenten letterlijk in 'aanraking' te laten komen met oude en moderne boeken, juist om hen bewust te maken van dit fysieke aspect. De materiële teloorgang van ons nationale boekenbezit uit de negentiende en twintigste eeuw is daarom des te meer een culturele ramp van de eerste orde, omdat ons voor altijd het zicht dreigt te worden ontnomen op de stoffelijke dimensie van gedrukte teksten uit deze periode. Ten aanzien van de wijze van conservering in het kader van *Metamorfoze* levert dat soms moeilijk oplosbare dilemma's op. Hoe kunnen we in het behoud – of dat nu gebeurt via ontzuring, op microfilm of digitaal – de fysieke kenmerken van boeken veilig stellen? Maar nog afgezien van de hoge kosten die ontzuring of verfilming in kleur met zich meebrengen, is het de vraag hoe we gebruikerssporen van

Foto's: Koninklijke Bibliotheek

tallose individuele lezers kunnen vastleggen of wat we moeten doen met de verschillende staten waarin gedrukte teksten kunnen zijn overgeleverd, omdat in de regel slechts één exemplaar wordt geconserveerd. Ook over deze problemen praten we praten we van tijd tot tijd in de Beoordelingscommissie van *Metamorfoze*, zaken die mij als boekhistoricus in het hart raken.

Nynke van Hichtum: tweemaal verfilmd

Metamorfoze in het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum

In het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum (FLMD) aan de Grote Kerkstraat te Leeuwarden kan men naast tentoonstellingen over Friese literatuur ook de zogenaamde Troelstra-Samling bezichtigen. De expositie heeft die naam gekregen in jaren zeventig, een tijd waarin de socialistische politicus Piter Jelles Troelstra meer in de belangstelling stond dan zijn eerste echtgenote Sjoukje Maria Diederika Bokma de Boer (1860-1939), beter bekend als de Nynke van Hichtum. Toch is in de Troelstra-Samling van meet af aan veel aandacht besteed aan deze Friese kinderboekenschrijfster.

Grote bekendheid

De recente film van Pieter Verhoeff over het leven van Nynke van Hichtum heeft veel mensen bekend gemaakt met het leven en werk van deze schrijfster. De belangstelling voor de film was groot. Want wie herinnert zich niet haar onvergetelijke kinderboek *Afke's tiental* (1903) waarin de sober levende, hard werkende moeder Afke er met haar tien kinderen en haar echtgenoot ondanks de armoede in slaagt gelukkig te zijn? In 2001 was de 59ste druk van *Afke's tiental* van de persen gekomen en een jaar eerder had de directeur van het FLMD, Tineke Steenmeijer-Wielenga, de documentaire roman *De oare helte* (in het Nederlands vertaald onder de titel *Eigen waarde*) over het leven van Nynke van Hichtum gepubliceerd. Begin 2001 organiseerde het FLMD de tentoonstelling *De koffer van Nynke* ter gelegenheid van de meest recente aanwinst, bestaande uit een koffer documenten die het museum van een van de nazaten van Nynke van Hichtum had ontvangen.

Gekalligrafeerd voorblad bij een vriendenalbum dat de schrijfster in de zomer van 1900 aan de vooravond van Troelstra's gevangenschap te Haarlem, kreeg aangeboden.

Collectie: FLMD

Foto: Koninklijke Bibliotheek

Het Frysk Letterkundich Museum heeft alle belangstelling voor Nynke van Hichtum aangegrepen om de collectie Nynke van Hichtum die bij het museum is ondergebracht, verder te ordenen, beschrijven en klaar te maken voor verfilming. Inmiddels is het projectvoorstel voor de conservering van de deze collectie gehonoreerd en is men op het FLMD met het project begonnen.

De collectie

Nynke van Hichtum en haar echtgenoot Piter Jelles, die voornamelijk in het Fries publiceerden, hebben met verscheidene Friese schrijvers en redacteurs actief gecorrespondeerd. Een deel van deze correspondenties is bewaard gebleven en dankzij een aantal schenkingen, van onder anderen zoon Jelle Troelstra en kleindochter V.A. Bay, in het FLMD terechtgekomen. De laatste aanwinst – de hierboven genoemde koffer – betreft een verzameling contracten, correspondentie en manuscripten die aan het museum werden geschonken door de stiefdochter van Jelle Troelstra, mevrouw Caron-Begeman. Zij heeft tot 1990 de auteursrechtbelangen voor de familie behartigd.

In totaal bevat de collectie Nynke van Hichtum circa 1 meter archivalia: correspondentie, manuscripten, boeken, foto's en documenten. De collectie belicht niet alleen het

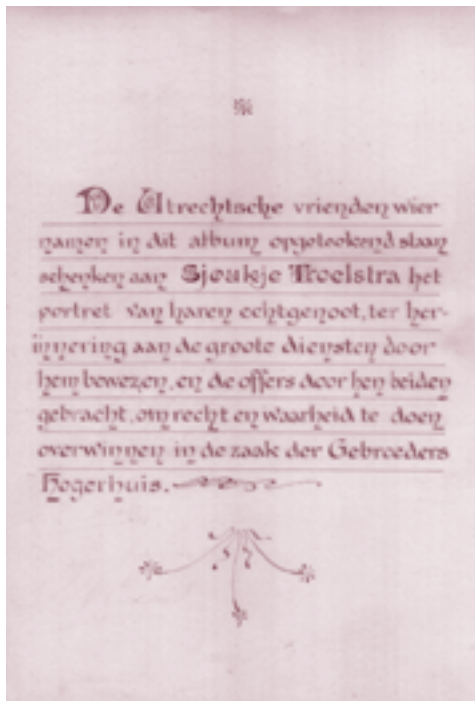
Foto van Nynke van Hichtum op hoge leeftijd te Hilversum. Collectie: FLMD
Foto: Koninklijke Bibliotheek

leven en werk van deze auteur, maar geeft tegelijkertijd inzicht in de denkbeelden en idealen van auteurs van kinderboeken gedurende het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Door de contacten die de schrijfster onderhield met haar collega's en lezers, is de collectie dan ook tevens van belang voor onderzoek naar de jeugdliteratuur uit die tijd.

Van film tot film

Nu de collectie zal worden geconserveerd en tegelijkertijd beter toegankelijk zal worden, is er de hoop dat het materiaal nog vaker zal worden geraadpleegd. Misschien komt het zelfs nog eens zover dat er zoveel nieuwe wetenswaardigheden boven water komen dat de verfilming voor *Metamorfoze* zelf weer leidt tot een nieuwe (bioscoop)film, dan zal de cirkel helemaal rond zijn.

Jelle Krol

Tibetaanse blokdrukken en manuscripten in Leiden

De Johan van Manen collectie verfilmd

De Leidse collectie Tibetaanse blokdrukken en manuscripten is afkomstig uit de nalatenschap van Johan van Manen (1877-1943). De collectie die in totaal uit 1756 documenten bestaat, was aanvankelijk ondergebracht bij het Rijksmuseum voor Volkenkunde, maar is sinds 1981 in bruikleen bij het Instituut Kern van de Universiteit Leiden.

Boeddhisme

Reeds op jonge leeftijd was Johan van Manen geïnteresseerd in de filosofische en filologische bestudering van uiteenlopende Boeddhistische en Chinese heilige geschriften en van de Koran. Deze brede belangstelling bracht hem in aanraking met de ideeën van de Theosofie en lange tijd heeft hij een actieve rol gespeeld in deze internationale beweging. In 1908 vertrok hij naar Adyar (India), het internationale centrum van de Theosofische beweging, waar hij van 1909-1916 (adjunct)-bibliothecaris van de Adyar Library is geweest. Gefascineerd door het Tibetaans Boeddhisme besloot Van Manen in 1916 om zich volledig te gaan wijden aan de studie van de Tibetaanse cultuur. Hij vestigde zich in een dorpje nabij Ghoom (Darjeeling district). Ten einde door middel van het lezen van de Boeddhistische teksten direct toegang te kunnen krijgen tot de Tibetaanse cultuur, leerde hij in korte tijd zowel het gesproken als het geschreven Tibetaans. Hierin werd hij bijgestaan door Karma Babu, een Engels sprekende onderwijzer, en Puntsok Lungtok, een monnik afkomstig uit Centraal Tibet. Met hun hulp las en interpreteerde Van Manen door hem aangeschafte Tibetaanse religieuze en historische teksten.

Na twee en een half jaar verhuisde hij naar Calcutta waar hij achtereenvolgens werkte als bibliothecaris van de Imperial Library, als medewerker van de antropologische afdeling van het Indian Museum en als Algemeen Secretaris van de Asiatic Society of Bengal.

Tibetaanse collecties

Het werk van Johan van Manen heeft voornamelijk in het teken gestaan van bevordering van de wetenschapsbeoefening. Als bibliothecaris van diverse instellingen toonde hij zich een toegewijd verzamelaar van teksten en objecten. Reeds in Adyar wist hij de aanzienlijke manuscriptcollectie van de bibliotheek aldaar met zo'n 1000 zeldzame manuscripten uit te breiden.

Van mening dat een land en zijn culturele geschiedenis slechts optimaal te bestuderen zijn aan de hand van de voortgebrachte literatuur, legde Johan van Manen zich toe op het verkrijgen van bibliografische kennis van Tibet. De omvangrijke Tibetaans Boeddhistische canonieke collecties waren redelijk bekend maar dat gold niet voor de vaak zeer populaire Tibetaanse werken die juist niet tot deze canon behoorden. Het ontbreken van enig bibliografisch materiaal en het feit dat de vermenigvuldiging van teksten verspreid over de vele kloosters in Tibet plaats vond, maakte het niet eenvoudig om aan de nodige informatie omtrent deze teksten te komen. Ook hier bleek de hulp van zijn infor-

manten van onschatbare waarde. In eerste instantie liet hij ze in heel Tibet navraag doen bij kloosters en drukkerijen. Met de hieruit verkregen gegevens liet hij lijsten titels aanleggen en vergeleek deze met bestaande indexen op de canonieke collecties. Doelgericht en met kennis van zaken stuurde Van Manen vervolgens zijn Tibetaanse medewerkers erop uit blokdrukken te laten vervaardigen en manuscripten te (laten) kopiëren. Vooral Puntsok die in het klooster van de Dalai Lama in Lhasa was opgeleid tot kopiist van manuscripten, heeft zich in dit opzicht zeer verdienstelijk gemaakt.

Unieke verzameling

De collectie die zo is ontstaan vormt een unieke verzameling van niet-canonieke teksten op het gebied van de Tibetaanse religie en geschiedenis. Puntsok heeft het verwijt van 'onwetende' landgenoten dat het een zonde was teksten te verkopen aan Europeanen daar deze ze slechts zouden gebruiken om erop te gaan zitten en de voeten op te leggen, gelukkig naast zich neergelegd. Hij had zich echter geen betere zorg kunnen voorstellen dan nu wordt geboden door de microverfilming en ontsluiting in het kader van het traject Internationaal Waardevolle Collecties van het Metamorfoze-programma.

Dory Heilijgers

Tibetaans manuscript Br. 79/M 59, *dbyangs 'char* traditie (astrologie).
Foto: Instituut Kern

Johan van Manen in zijn kantoor te Calcutta, circa 1924. Foto: Rijksmuseum voor Volkenkunde

Over conserveren gesproken

Inktvraat in collecties en archieven

In 1998 vroeg de Staatsbibliotheek van Berlijn via de media aandacht voor een groot conserveringsprobleem: haar unieke verzameling Bach-handschriften werd aangetast door inktvraat. Delen van de partituren verkeerden al in dusdanig slechte staat dat de inktvraat gaten in het papier had 'gevreten'. Maar wat is inktvraat precies, hoe herkennen we het en wat kunnen we eraan doen?

Wat is inktvraat?

Inktvraat is een afbraakproces van beschreven papier. Het wordt veroorzaakt en versneld door ijzergallusinkt, een schrijfinkt waarmee vanaf de late Middeleeuwen tot ver in de twintigste eeuw werd geschreven. Bij inktvraat wordt het papier door twee processen tegelijkertijd aangetast: zure hydrolyse van cellulose en door een overmaat aan ijzer(II) ionen gekatalyseerde oxidatie. Het begint met een kleurverandering van de inkt, van blauwzwart naar donkerbruin. Dan volgt het echte afbraakproces: de inkt gaat zich langzaam door het papier heen 'vreten'. Aan de voorkant van het papier worden de letters van de achterkant zichtbaar en andersom. Het papier kan in het midden van de inktlijnen gaan barsten en er kunnen scheuren ontstaan. In de laatste fase 'vreet' de inkt ook papierdelen uit de omgeving van de letters op en kunnen hele delen van een pagina verdwijnen.

De mate van het afbraakproces wordt verder bepaald door de aard en samenstelling van het papier. Perkament houdt zich bijvoorbeeld beter dan papier. Ook zijn de bewaaromstandigheden van invloed op snelheid van het papierverval. Inktvraat slaat bijvoorbeeld snel toe bij een hoge en sterk wisselende luchtvochtigheid.

Ijzergallusinkt

Door de eeuwen heen werd inkt niet volgens een vast recept gemaakt. De receptuur werd vaak binnen families van generatie op generatie overgedragen waardoor er vele unieke inkten zijn gefabriceerd. Ijzergallusinkt bestaat uit een extract van galappels (die looizuur bevat), vitriool (ijzersulfaat) en gom. Hieraan

konden nog andere ingrediënten worden toegevoegd, zoals wijn (i.p.v. water), azijn of zoutzuur, kruidnagels, suiker of honing of een kleurstof.

Vier stadia

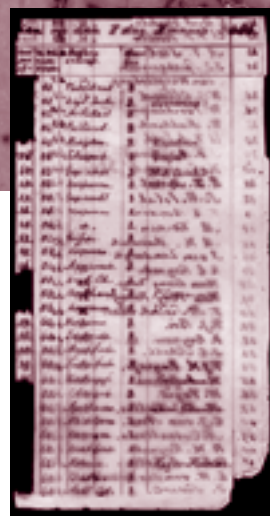
Het Instituut Collectie Nederland (ICN) verricht al jarenlang onderzoek naar inktvraat. In 2000 startte het instituut de reeks *ICN-Informatie* met de publicatie 'Beoordeling van de toestand van papier met ijzer/gallus-inkt'. Hierin wordt in woord en beeld getoond in welke vier stadia inktvraat kan voorkomen, waaraan deze stadia te herkennen zijn, waarna er aanwijzingen volgen voor de wijze van bewaren en het hanteren van de voorwerpen.

Behandeling

Op dit moment is er één behandelingsmethode voor de conservering van inktvraat door ijzergallusinkt. Dit betreft een waterige behandeling waarin het object wordt ondergedompeld in een oplossing van magnesiumfytate, gevolgd door een onderdompeling in een oplossing van calcium/magnesiumbicarbonaat. Vanwege de onbekendheid met eventuele nadelige gevolgen van deze waterige behandeling, wordt de fytatebehandelmethode niet massaal toegepast. Sommige inkten verdragen vocht goed terwijl andere inkten direct uitlopen bij de eerste aanraking met een vloeistof. Maar voor documenten waar behandeling niet kan worden uitgesteld en noodzakelijk is om totale papierdestructie te voorkomen (stadium 4), wordt fytatebehandeling toegepast. Voor de documenten die (nog) niet worden behandeld, wordt geadviseerd om het materiaal zuurvrij verpakt in een goed geklimatiseerd magazijn te bewaren. Een liggende berging heeft daarbij de voorkeur. Door een goede registratie van inktvraatschade in de collecties en archieven kan men anticiperen op toekomstige behandelingsplannen.

Toekomst

Naast het ICN wordt onder meer ook door TNO en het Museum Boijmans van Beuningen onderzoek gedaan naar inktvraat. Van recente

Voorbeeld van ernstige aantasting van het papier door inktvraat. Collectie en foto: Koninklijke Bibliotheek

datum is het InkCor project, een driejarig internationaal onderzoeksprogramma dat met financiering door de Europese Gemeenschap een niet-waterige behandeling van inktvraat wil ontwikkelen. De Nederlandse deelnemers aan dit programma zijn het ICN, Algemeen Rijksarchief en Teylers Museum. Wij houden u op de hoogte.

Chantal Keijsper

literatuur

E.Eusman, 'Inktvraat beter in beeld. Het complexe vraagstuk rond ijzergallusinkt', in: *Kunstlicht* 19 (1998) 4, p. 18-22.

H. Hell e.a., *Die Bach-Sammlung der Staatsbibliothek zu Berlin, Bedeutung und Umfang [...]*. Berlin, 1998.

J.G. Neevel and B. Reissland, *The ink corrosion project at the Netherlands Institute for Cultural Heritage. A review*. 2000.

J.G. Neevel, '(Im)possibilities of the phytate treatment', in: *The Postprints of the Iron Gall Ink meeting. First Triennial Conservation Conference*.

University of Northumbria at Newcastle, 2001.

J.H. Hofenk de Graaf en B. Reissland, *Beoordeling van de toestand van papier met ijzer/gallusinkt*. ICN-informatie nr. 1. Amsterdam, 2000.

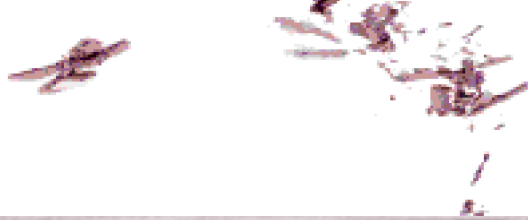
Meer publicaties kunt u vinden in de vakbibliotheek Conservering en Optische Technieken (Catalogi Bijzondere Collecties) van de Koninklijke Bibliotheek (www.kb.nl).

adressen

Instituut Collectie Nederland: www.icn.nl

Zie voor informatie over ijzergallusinkt en het Ink Corrosion Project: www.knaw.nl/ecpa/ink

Snippers

Wisselstrip/Eugène van Jan Dirk Barrelveld.
Uit: *Metro*, 3 december 2001
Foto: Koninklijke Bibliotheek

Oogst 2001

In 2001 werd subsidie toegewezen aan 26 projecten. Hieronder volgt een overzicht.

Literaire collecties (microverfilming):

Collectie Beets (UB Leiden);
Collecties Campert (Letterkundig Museum);
Collectie Dèr Mouw (Letterkundig Museum);
Collectie Nynke van Hichtum (Frysk Letterkundich Museum);

Collectie Van Schendel (Letterkundig Museum);
Collectie Van Wessems (Letterkundig Museum);
Collectie Wouters 2 (KB);
Prentenboeken 2 (KB);

Literaire collecties (digitalisering):

Collectie Diepenbrock (Nederlands Muziek Instituut);
Collectie Theaterlied (Theater Instituut Nederland);

Cultuurhistorische collecties:

Archief Aletta Jacobs (IIAV);
Archief SDAP (IISG);
Archief Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (IIAV);
Brievencollectie (Theater Instituut Nederland);
Collectie Moll (UB Groningen);
Collectie De Vreese (UB Leiden);
Collectie Zeeorders (Instituut voor Maritieme historie);
Kopieboeken P.J. Cuypers (Nederlands Architectuur Instituut);
Toonkunstbibliotheek (Openbare Bibliotheek Amsterdam);
Vocale Muziek (Nederlands Muziek Instituut);

Internationaal waardevolle collecties:

Archief Aksel'Rod (IISG);
Bibliotheek (Koninklijke Algemene Vereniging voor bloembollencultuur);
Collectie Diergeneeskunde (Universiteit Utrecht);
Collectie Johan van Manen (Rijksuniversiteit Leiden);
Kong Koan archief (Rijksuniversiteit Leiden);
Schaaktijdschriften (KB).

Een miljoen extra

In het najaar 2001 kreeg Metamorfoze €450.000 extra om te besteden aan het traject Behoud Nederlandse Boekproductie (BNB). Met deze extra subsidie is het mogelijk de gehele periode 1900-1909 te conserveren, waarmee 70% van de totale boekproductie uit die periode kan worden behouden.

Half miljoen voor kranten

De directie Media van het Ministerie van OCenW heeft € 225.000 beschikbaar gesteld voor het digitaliseren en inhoudelijke ontsluiting van kranten. Zie voor informatie over dit project de bijdrage van Henriëtte Reerink op pagina 3 van dit nummer.

Handboek Metamorfoze

In april 2002 zal het *Handboek Metamorfoze* in druk verschijnen. Dit *Handboek* bevat de procedures, richtlijnen en werkzaamheden van Metamorfoze-projecten, van het opstellen van een projectvoorstel tot en met de eindrapportage toe. Het *Handboek* is door het Bureau Conservering Bibliotheekmateriaal opgesteld i.s.m. een aantal deelnemende instellingen en verfilmingsbedrijven. U kunt een gratis exemplaar van dit *Handboek* bestellen bij het BCB.

Intermediair

In *Intermediair* van 15 november 2001 werd aandacht besteed aan het verval van ons papieren erfgoed. Om er achter te komen hoe lang persoonlijke historische documenten zoals zwemdiploma's, schoolrapporten en liefdesbrieven bewaard kunnen blijven, interviewde Saskia Maassen de papierconservator en conservation scientist H.J. Porck (die ook voor Metamorfoze onderzoek naar papier verricht) van de Koninklijke Bibliotheek en de papierchemicus John Havermans van TNO Industrie. Het artikel kreeg de passende titel 'Zure herinneringen'.

Voor meer informatie over het programma:

Koninklijke Bibliotheek
Bureau Conservering Bibliotheekmateriaal
Postbus 90407
2509 LK Den Haag
www.kb.nl/metamorfoze

Drs. D. Schouten

(Cultuurhistorische Collecties/
Internationaal Waardevolle Collecties)
telefoon 070 314 0373
e-mail dennis.schouten@kb.nl

Drs. H. Reerink

(Literaire Collecties/
Conservering Tijdschriften)
telefoon 070 314 0319
e-mail henriette.reerink@kb.nl

Drs. C. Keijsper

(Behoud Nederlandse Boekproductie/
Communicatie en Publiciteit)
Telefoon 070 314 0439
e-mail chantal.keijsper@kb.nl

fax 070 314 0427

Personalia

Dory Heilijgers is hoofd van de Bibliotheek van het Instituut Kern van de Universiteit van Leiden;

Paul Hoftijzer is bijzonder hoogleraar Boekgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (UvA);

Jelle Krol is conservator van het Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum in Leeuwarden.

